

TÖRTÉNETI KIRAKÓS

SEBŐK MARCELL

Bobory Dóra:

Batthyány Boldizsár titkos tudománya

Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon

L'Harmattan, Budapest, 2018., 322 oldal, 18 oldal

képmelléklet, 3600 Ft

(Mikrotörténelem 8)

Francis Bacon 1594-ben írt, *Gesta Grayorum* című pamfletjében, az udvari tanácsadó szerepét magára öltve, négy alapvető területet javasolt, ahol egy uralkodó a jó hírnevét szavatoló „emlékművet” állíthat magának. Az első a könyvtár, a második a kert, a harmadik egy jelentős méretű kabinet, a negyedik pedig egy olyan épület, amelyben malmok, különféle eszközök, kemencék és edények vannak a bölcsek kövének kereséséhez. Ebben a házban található az alkímiai kísérleteket befogadó, laboratóriumszerű helyiség, amely a magángyűjteményt őrző kabinettel (tehát múzeummal), a botanikus kerttel és a jól felszerelt könyvtárral együtt alkalmas a felhalmozott tudás tárolására és továbbadására, egyúttal a tulajdonos hírnevének öregbítésére is.¹ Bacon ezzel az ajánlással nemcsak a korában szokásos angol elképzeléseket írta le, hanem az európai elitek körében általános antikvárius, gyűjteményeket létreho-

1 ■ Francis Bacon: A Device for the Gray's Inn Revels. In: *Francis Bacon: The Major Works*. Ed. by Brian Vickers. Oxford University Press, Oxford – New York, 2002. 54–55. old.

2 ■ Batthyány udvarai és várjai manapság Ausztriában található: Németújvár = Güssing, Szalónak = Schlaining/Stadtschlaining, Rohonc = Rechnitz. A könyvben ismertetett módon én is a XVI. századbéli, magyar neveket használom.

3 ■ *Being a Chosen One: Self-consciousness and Self-fashioning in the Works of Gerolamo Cardano*. M.A. Thesis, Central European University, Bp., 2002. Lásd recenzióját a magyar Cardano-kiadásról: Egy élet torzítókra. *BUKSZ*, 2016. tavasz–nyár. Ezt megelőzően Bobory Dóra a Szegedi Tudományegyetemen 2001-ben fejezte be az olasz tanulmányok szakot. (Ögörög szakra is járt, de abból nem diplomázott.)

4 ■ Nem kellemtlenkedő kritikus megjegyzés: Bobory könyvének belvív Mikrotörténelem 7. szerepel, ám a sorozat 7. kötete *A történelem mikroszkópja* Sziájtó M. Istvántól (L'Harmattan, Bp., 2014.)

5 ■ Lásd <https://independent.academia.edu/DoraBobory>, Az angol nyelvű kötetet 2018 decemberéig több mint 1300-an tekintették meg vagy töltötték le.

zó, kísérletező és bemutatási (kiállítási) gyakorlatot is összegezte. Más szóval megnevezte a kora újkori tudomány művelésének fontos tereit.

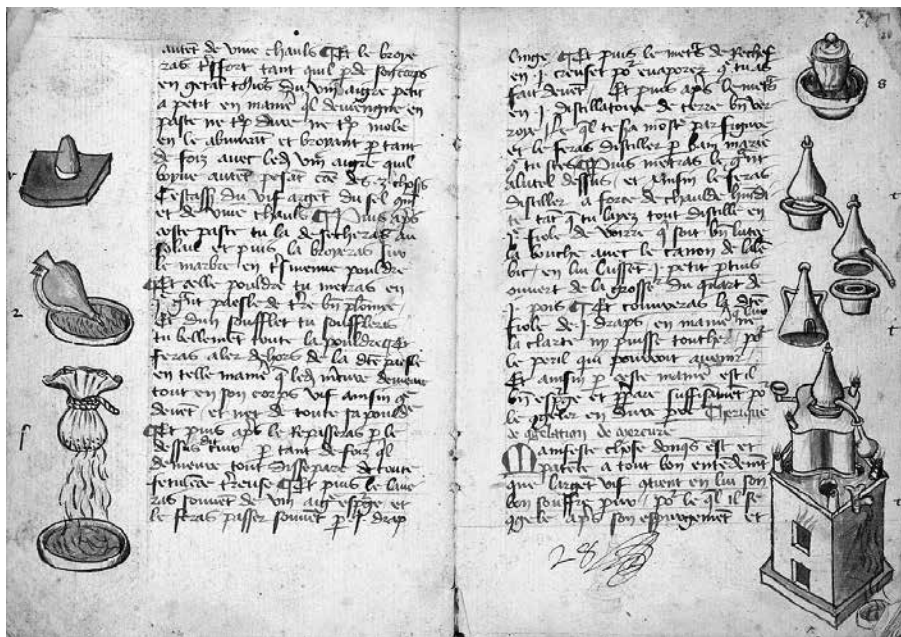
Batthyány Boldizsár, Németújvár, Szalónak és Rohonc ura nem ismerhette ezeket a sorokat, hiszen 1590-ben meghalt,² de szinte mindegyik Bacon javasolta építmény – jelentős könyvtár, régiséggyűjtemény, kert és laboratórium – megtalálható volt birtokán. Ezeket nemcsak a főúri reprezentáció érdekében tartotta fenn, intenzíven használta is őket. Hogy milyen szándékokkal és hogyan, kiderül Bobory Dóra részletes monográfiájából. Sőt nemcsak a terek funkcionalitását és a hozzájuk kapcsolódó lehetséges stratégiákat ismerjük meg belőle: a szerző egy sok nyelven kommunikáló arisztokrata portréját is megrajzolja, amennyire a források engedték. Tevékeny, tudatos történeti szereplőként áll előttünk Batthyány Boldizsár, aki a hasonló tudatossággal tevékenykedő kortársaival fenntartott európai kommunikációs hálózatok révén egyedi udvari kultúrát hozott létre nyugat-magyarországi birtokain.

A SZERZŐ

Bobory Dóra korábban Gerolamo Cardano tudományos műveivel és a személyiségformálás bennük megfogalmazott és hasznosíthatónak vélt módjával foglalkozott.³ Kutatói érdeklődése ezután, tehát több mint másfél évtizede fordult Batthyány Boldizsár felé, és doktori tanulmányai során hozzálátott e „talált tárgy megtisztításához”. A 2007-ben megvédett doktori disszertáció már pontosan jelezte, hogy Bobory számos újdonságot hozhat a kora újkori kultúr- és tudománytörténetbe, mivel addig ismeretlen adatokkal, szereplőkkel és összefüggésekben mutatta be Batthyányt. Az angol nyelvű disszertáció szerkesztett változata hamarosan megjelent a Cambridge Scholar kiadónál (2009), most pedig a Mikrotörténelem sorozat 8. köteteként a legfrissebb feldolgozás.⁴ A két kiadás közötti időszakban Bobory intenzíven publikált tudománytörténeti kötetekben és folyóiratokban,⁵ részt vett nemzetközi kutatásokban (leideni Clusius-project), a philadelphiai Chemical Herita-

ge Institute kutatója volt (melynek neve jelenleg már Science History Institute), és dolgozott a londoni Science Museumban is.

Egy pillanatra érdemes elidőzni a három Batthyány-feldolgozás címénél és szerkezeténél, előrebocsátva a közismert tényt, hogy a jó címadás meglehetősen nehéz feladat. A doktori disszertáció címe ez volt: *Boldizsar Batthyany (c. 1542–1590): Erudition, natural sciences, patronage and friendship in the life of a six-*

Lullius: Ymage de Vie, XV. század vége

teenth-century Hungarian nobleman. Az angol köteté: *The Sword and the Crucible. Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary*. És végül a harmadik cím: *Batthyány Boldizsár titkos tudománya. Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon*. A disszertációk címadási hagyományainak megfelelően ez a változat olyan jellegű, amely már a címében megjeleníti a tárgyalt témák sokrétűségét. Az angol kiadás érthető módon az alcímbe helyezte a főszereplőt, és a kardhoz, illetve az olvasztótégelyhez köthető asszociációkkal hangsúlyozta Batthyány fontosnak tartott szerepeit. A legújabb cím ismét azt az érzetet kelti, hogy a kiválasztott történeti személy sokféle tevékenységi körét már a címlapon kell jelezni. A főcímbe visszatér Batthyány, akinek „titkos tudománya” feltehetően (de nem kizárólag) az alcímbe jelzett alkímiára reflektál.

A disszertáció, a konvencionálisan elvárt bő *Bevezetés*en kívül három nagy fejezetben és egy összegzésben tárgyalja az életutat: a historiográfiai-metodológi-

ai felvezetés után következő fejezet Batthyány életrajzi szemléje, a harmadik (és legterjedelmesebb) a könyvtárral, az alkímiai kísérletekkel és a botanikai gyakorlatokkal foglalkozik, a negyedik pedig a közszereplővel. Az angol kiadás megtartotta ezt a felosztást, a magyar kötet ugyanezekre az alapokra épül, de más hangsúlyokkal építkezik. A *Prologus* a módszertani lehetőségek, a szerzői megközelítések és a historiográfiai kontextusok számbavétele, ahol Bobory

világossá teszi: rekonstrukciójában egyszerre alkalmazza a kronológiai és a tematikus megközelítést, hiszen Batthyány életrajza nyújtja a mecénási, könyvgyűjtői, botanizáló és alkímista tevékenységek elemzésének keretét. Az *élet lenyomatai* című első fejezet a korszak politikai és családtörténeti összefüggéseit tárgyalva ismereti Batthyány ifjúkorát. A következő fejezet – *Tudomány a könyvtárban* – a korabeli természetfilozófiai törekvések fényében ismereti könyvgyűjteményének történetét és összetételét.

A *könyvektől a gyakorlatig*

című harmadik fejezet a főúri udvarban és háztartásban folytatott alkímiai és orvosi kísérleteket ismerteti, és Batthyáynak azokról a levelezőpartnereiről és barátairól fest kisebb portrékat, akiket bevont ezekbe a kísérletekbe. Egy fejezet szól Carolus Clusius és Batthyány Boldizsár „botanikusbarátságáról”, végül *Az élet könyve becsukódik* című rész és az *Epilógus* összegez és értékel. A rövid összehasonlításból látható, hogy a korábbi feldolgozásokhoz képest most a legrészletesebben kidolgozott az életrajz: a szerző kibővítette és újra megírta Batthyány Boldizsár történetét. Az eredmény pedig egy kiérlelt monográfia a sokféle „életvilágban” tevékeny arisztokrataról, akiről többféle módszertani és értelmezési keretben kapunk részletes képet.

A SZERZŐ, A HŐS ÉS A MÓDSZERTANI VÁLASZTÁSOK

Bobory Dóra könyvének minden oldalán átsüt a történeti személy bensőséges ismerete és szeretete, amely a másfél évtizedes kutatás során „együtt töltött” évekből táplálkozik. Noha a kiválasztott „hős” ismerete alapvető elvárás, szeretete már nem része a történet-

írás módszertanának, ám nélkülözhetetlen az életrajzi rekonstrukcióban. Effajta személyes viszonyra és behelyezkedésre Bobory szerint is szükség van: a Batthyány-levelezés megismerése óta a családi történetek magánszférájában találhatta magát, és ezekből térképezte fel Boldizsár világait. Ezen a jelentős korpuszon kívül a korszak más levelezőinek anyagai, más családi levéltárak, könyvjegyzékek, illetve a korabeli tudományos kötetek és szerzemények szolgálnak a kötet alapjául.

Az életrajzíráskor (is) a kezdetektől felvetődik a távolságtartás, a tárgyilagosság és a lépték kérdése: tud-e a szerző olyan narratívát alkotni, amelyben a kiválasztott főhős gondolatai és cselekedetei a vonatkozó kontextusokban, azokra reflektálva, majd értelmezve jelennek meg? Bobory ezzel a szándékkal indítja monográfiáját, hiszen tisztában van a közelmúlt historiográfiai és metodológiai elveivel. Részben a mikrotörténeti gyakorlatot nevezi meg követendő példaként, és a hétköznapi általános folyamataira és az egyedi személyes motívumokra egyaránt koncentrálnak, közben nagyítóval járó történészként elemzi hőse életvilágait, és a szorosabb kontextualizálással igyekszik elkerülni, hogy az életrajzi rekonstrukció ne csapjon át hagiográfiába. A mikrotörténeti elbeszélés megalakítását már sokszor hasonlították – elsősorban Carlo

6 ■ Carlo Ginzburg: Morelli, Freud and Sherlock Holmes: Clues and Scientific Method. *History Workshop Journal*, 9 (1980), 1. szám, 5–36. old.; úó: Az inkvizítor mint antropológus. In: *Történeti antropológia*. Szerk. Sebők Marcell. Replika Könyvek, Bp., 2000. 147–156. old. Az olasz *microstoria* átfogó bemutatása magyarul: Szijártó M. István már idézett munkája: *A történész mikroszkópja*, 36–80. old.

7 ■ Carlo Ginzburg: Microhistory: Two of Three Things That I Know about it. *Critical Inquiry*, 20 (1993), 1. szám, 24. old. Magyarul: Mikrotörténelem. Két-három dolog, amit tudok róla. In: Carlo Ginzburg: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Vál., előszó K. Horváth Zsolt, ford. Scheibner Tamás. Kijárát, Bp., 2010, 55–80. old., lásd Rév István: A kukacok szerepe a múlt rétegeinek feltárásában. *BUKSZ* 2011. ősz

8 ■ Natalie Zemon Davis: On the Lame. *The American Historical Review*, 93 (1988), 3. szám, 575. old. Bobory a módszertani áttekintésben Ginzburgra nem, csak Giovanni Levire hivatkozik, majd Natalie Zemon Davis *Martin Guerre visszatérése* c. művére.

9 ■ Ann Blair: Natural Philosophy. In: *The Cambridge History of Science, Volume 3. Early Modern Science*. Ed. by Katharine Park – Lorraine Daston. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 365. old.

10 ■ A hagyományos természetfilozófia, a könyvekben kanoizált arisztotelianus változat az egész XVII. század során, elsősorban az egyetemi oktatásban élt tovább, ám az újítások ezt a hagyományt sem hagyták érintetlenül, lásd például Anthony Grafton: Libraries and Lecture Halls. In: *The Cambridge History of Science*, Vol. 3. 238–250. old.

11 ■ Lorraine Daston – H. Otto Sibum: Introduction: Scientific Personae and Their Histories. *Science in Context*, 16 (2003), 1–2. szám, 1–8. old. Ez a tematikus folyóiratszám annak a kutatási projektnek az eredményeit mutatja be, amelyben az „antropológiai személy” Marcel Mauss által megalkotott fogalmát alkalmazták különböző tudománytörténeti összefüggésekben. A „tudományos személy” a történeti összefüggések „termékeként” lép színpadra bizonyos kontextusokban, amelyeket tevékenyen alakít, létrehozva a személy és a körülmények termékeny kölcsönhatását.

Ginzburg nyomán – aprólékos bűnügyi nyomozáshoz, antropológiai alaposságú inkvizítori munkához, amelynek során a történésznek a részleteken túl a történeti kutatás során megélt izgalmakat is át kell adnia.⁶ A mikrotörténelem művelése közben a kutatási folyamat is a történész reflexiójának tárgyává válik, s ez egyben azt jelenti, hogy „a hipotézisek, kétségek, bizonytalanságok is az elbeszélés részeivé válnak. Az igazság keresése a (szükségszerűen hiányosan) megtalált igazság bemutatásának részévé válik.”⁷ A kutatásnak, a rekonstrukciónak és az értelmezésnek így azonban a hiányok elbeszélésére is megoldást kell találnia.

Ebben nemcsak az olasz *microstoria* hívható segítségül, hanem mindazok a megfontolások és narrációs technikák, amelyekről Natalie Zemon Davis szövege a *Martin Guerre visszatérése* kapcsán kibontakozó vitában, amikor szemére vetették, hogy eltért a történész-mesterség hagyományos művelésétől:

„Mindvégig úgy dolgoztam, mint egy detektív: felmértem a forrásaimat és szerkesztésük szabályait, [...] és egy olyan hipotetikus érvelést fogalmaztam meg, amellyel a leginkább értelme lett, a leghihebb értelme a XVI. századi bizonyítékoknak.

[...] Érveim kifejtéséhez – az esetről, a vidéki társadalomról, az identitásról, a kétségről – legálább annyira hozzátartozott az elbeszélés rendje, a részletek kiválasztása, az irodalmi hangvétel és a metaforák használata, mint a topikai [szógyakorlagon alapuló] analízis.”⁸

A mikrotörténelemen túl Bobory az újabb tudománytörténeti értelmezéseket elfogadva, a kora újkori – és ezen belül is a XVI. század második felében kultivált – természetfilozófiai gyakorlatot és az azt űző „tudományos személyeket” (*personae*), így Batthyányt és társait veszi szemügyre. A természetfilozófia terminus használata azért vált elfogadottá a szakirodalomban, mert jelzi a különbséget a természet kora újkori tanulmányozása és a középkori egyetemeken oktatott, arisztotelianus diszciplína között. „A »természetfilozófia« megnevezést az európai történészek gyakran olyan ernyőfogalomként használják, amely a természet tanulmányozását jelöli abban az időben, amikor még nem volt könnyedén azonosnak tekinthető azzal, amit ma »tudománynak« hívunk. Így elkerüljük a »tudomány« terminusának modern és potenciálisan anakronisztikus konnotációit.”⁹ Természetfilozófiával foglalkozóknak azokat nevezték a korszakban, akik saját tapasztalataik és kísérleteik alapján szerették volna megérteni a természeti folyamatokat.¹⁰ Jó választásnak tűnik, hogy Bobory Batthyány elemzésében

alkalmazza a „tudományos személyek” (*scientific personae*) fogalmi keretet,¹¹ ami egyben a természetfilozófia terminus átvételével is jár. Némi hiányérzetet kelt azonban, hogy egyáltalán nem utal Steven Shapinre, akinek munkái között nemcsak a „tudományos forradalom” népszerűvé vált fogalomhasználatát szkeptikusan vagy provokatívan elemző írások találhatók, hanem olyan tanulmányok is, mint a „tudós ember” alakját bemutató esszé a cambridge-i tudománytörténeti kötetben. Érdemes lett volna a „tudományos személy” koncepció melletti érvelésében ezt is idéznie, hiszen Shapin arra hívta fel a figyelmet, hogy a kora újkorban nincsenek, nem is lehetnek egyszerűen „tudósként” leírható egyének, mert a társadalmi-kulturális definíciós rendszerek másképp szerveződtek.¹²

Bobory megtalálta a szakirodalomban a számára leghasznosabb vonatkoztatási pontokat, amelyek kellően rugalmas értelmezési kereteket és viszonyítási lehetőségeket kínálnak.¹³ Batthyány Boldizsár esetében ugyan rengeteg neki címzett levéllel dolgozhatott, ám Batthyány saját levelei, vagy az életútjához kapcsolódó egyéb levéltári források nem maradtak fenn. Ezért az elbeszélés létrehozásában kulcsszerepet kapnak az itt jelzett módszertani fogások, avagy „áthidalások”. Felértékelődnek a korabeli, párhuzamosan vizsgált dokumentumokból kikövetkeztethető lehetséges válaszok, a komparatiztika eszköztára szükségszerűen szűródik be a narráció folyamatába. Ez a helyzet egyúttal az elbeszélés szóhasználatát is meghatározza, hiszen a feltételes mód és a „minden bizonnyal”, a „valószínűleg”, a „feltehetőleg” kifejezések gyakoribb használata éppen azt mutatja és egyben azt is célozza, hogy a szerző jobban körülírhasssa, „mi történhetett”. A szerző így javaslatokat tesz, nem pedig a történeti „igazságot” nyújtja.

KIRAKÓS JÁTÉK

„Batthyány Boldizsár életrajza olyan, mint egy kirakós játék: van benne sok minden, amit tudunk, még több, amit sejtünk, és rengeteg olyasmi, amiről fogalmunk sincsen” (26. old.) – fogalmaz Bobory Dóra, amikor rátér a családtörténetre. Batthyány Boldizsárról korábban nem született monográfia. A szakmai közéletben Batthyány Ferenc és Ádám is már kellően ismert, Boldizsárról viszont csak résztanulmányok, levéltári másolatok közlései, könyvtörténeti beszámolók jelentek meg.¹⁴ Ez a helyzet természetesen csábító és nehéz is egyúttal: az első monográfiát megírni Batthyány Boldizsárról olyan feladat, amelyre többen készültek, ám Bobory előtt senki sem jutott el az anyag már kielégítőnek tűnő a feldolgozásáig.¹⁵ Ő viszont már biztos

alapon nyugvó és egyre bővülő rekonstrukcióra vállalkozhatott. A kanonizálás szándékától pedig kezdetől gondosan távol tartotta magát.¹⁶

Amikor belefog Batthyány élete „lenyomatainak” számbavételébe, Bobory valójában kirakóst játszik (sőt az egész könyv egy *par excellence* kirakós játék): áttekinti gyerekkorát, a bécsi uralkodói udvarban leszolgált éveket, a magántanulmányokat és a lovagi körutat, az utazásait, a nyelvek elsajátítását, a Nádasdy, Zrínyi és a Pálffy családdal való rokonság és az elit által párhuzamosan vagy összefonódva kínált lehetőségeket. Mindent felkutató, és a talált mozaikdarabkákat értelmezi.

Batthyány III. Boldizsár minden bizonnyal 1542-ben született. A születési évet csak a Batthyány család magánlevelezéséből kirakható apró adatokból tudja a szerző rekonstruálni, hiszen alig van más, beszédes dokumentum.¹⁷ Annyi bizonyos, hogy Boldizsár a korabeli Magyar Királyság egyik befolyásos családjába született, és ennek alapjait nagyapja, I. Boldizsár (†1520) vetette meg. Magas tisztségeket – jaijai bán, illetve alországbíró – viselt, jól házasodott, és fiai közül Batthyány I. Ferenc (1497–1566) szintén ezen az úton haladt (másik fia, Batthyány II. Boldizsár a

12 ■ A kuhni tudományfilozófiát szkeptikusan vitató álláspontja – „tudományos forradalom mint olyan nem létezett” – kifejtése után Shapin provokatív módon azt is leszögezte, ami vizsgálódásunk tárgyához közelebb áll, hogy a kora újkorban „nem voltak »tudósok«”. Nem létezett sem ez a megnevezés, sem „azok a jól definiált társadalmi és kulturális pozíciók, amelyek ma a »tudós-szerephez« kapcsolódnak. A tudomány embere nem töltött be elkülönülő, koherens szerepet a kora újkor kultúrában, mivel nem létezett egy bizonyos társadalmi bázis sem, amely munkáját támogatta volna.” (Steven Shapin: *The Man of Science*. In: *The Cambridge History of Science*, Vol. 3. 179–191. old.)

13 ■ Ezenkívül a kötet felvezetésében Bobory a nemzetközi szakirodalomnak a könyvéhez leginkább használható munkáit is értékeli, áttekinti pl. Giovanni Levi, Jacques Le Goff, Mary Louise Pratt, William R. Newman és Andrew Cunningham műveit.

14 ■ Lásd Bobory áttekintését a magyar szakirodalomról (20–21. old.).

15 ■ Habár a „szakmai közvélemény” elismerően nyugtázta Batthyány Boldizsár történeti szerepét, mégsem született monografikus feldolgozás életének sokszínű tereiről. Például Takáts Sándor vagy Barlay Ó. Szabolcs behatóan ismerte a Batthyány-levéltárat és -hagyatékot, ám a kezükbe került forrásanyagot csak egyes részleteiben dolgozták fel.

16 ■ „Nem célom egy végső, megmásíthatatlan történeti igazság felfedése, nem is hiszem, hogy létezik ilyen.” (15. old.)

17 ■ Szerző számba veszi a korabeli történeti forrásokat és azokat a szakirodalmi találgatásokat is, amelyek a születési, illetve az 1590-es halálzási évre vonatkoznak. Ezek után ismét csak kijelenthető, hogy Batthyány Boldizsár minden bizonnyal 1542-ben látta meg a napvilágot (27–31. old.).

18 ■ A családtörténet részletes áttekintése: 27–38 old.; a Batthyány familia egyszerűsített családfája a XVI–XVII. századra vonatkozóan 255. old.

19 ■ Habsburg Mária királyné (1505–1558), V. Károly császár és I. Ferdinánd király húga, II. Lajos özvegye, 1531 és 1558 között Németalföld helytartója. Batthyány Boldizsár apjának nagynénje, Svetkovics Katalin Mária udvarhölgyeként szolgált, amikor a királyné a budai udvarban élt (48–49. old.).

20 ■ Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2004.

birtokok igazgatásában vett részt 1528-ban bekövetkezett halálát megelőzően). I. Ferenc 1526-ban a szlavón nehézlóvaság jobbszárnyát vezette a mohácsi csatában, és azon kevesek közé tartozott, akik túléltek az ütközetet. Később, az 1530-as évek közepétől lemondott minden udvari címéről, és csak haditanácsosként, majd az uralkodó megbízottjaként járt el különböző ügyekben. Bizalmas pozícióját híven jelzi, hogy bécsi tartózkodásainak költségét az uralkodó mindig előre térítette meg, és a későbbi II. Rudolf császár keresztapja lett. III. Boldizsár édesapjáról, Batthyány I. Kristófról (†1570), és édesanyjáról, Svetkovics Erzsébetről (†1571) jóval kevesebb információ található. Annyi bizonyos, hogy már apja is érdeklődött a könyvek, a botanika és az orvoslás iránt. III. Boldizsárnak csak egy testvére, Gáspár élte túl a korabeli gyermekhalandóságot, ám élete így sem volt hosszú (1545–1561/62). III. Boldizsárnak Zrínyi Doricával kötött házasságából született II. Ferenc fia (†1625), akinek felesége Lobkowitz-Poppel Éva volt (†1640).¹⁸

A felcseperedés fejezetének legérdekesebb részeit a programszerűen, lépésről lépésre véghezvitt legendarombolás teszi ki. Családi és történelmi legendáriumok szólnak például Batthyány párizsi egyetemi tanulmányairól. Az efféle történetekkel kapcsolatban Bobory mértéktartást javasol, hiszen mindössze annyi állítható, hogy Batthyány apródként szolgált a párizsi udvarban (fizetésért), és az egyetemre nem iratkozott be. Ami viszont sokkal lényegesebb: Bobory megidézi azt a szellemi közeget, azt a nemzetközi társaságot, amely például a mind fontosabbá váló Wechel nyomdászdinasztia körül alakult ki Párizsban (s amely cégnek frankfurti és egyéb lerakatai éppen a századvégi közép-európai humanizmusban és tudományterjesztésben játszottak aztán fontos szerepet). Szintén pontosítja ismereteinket Batthyány feltételezett látogatásáról Habsburg Mária királyné brüsszeli udvarában,¹⁹ John Dee saját udvarába hívásáról, vagy a Balassihoz fűződő viszonyáról. Bobory módszere lényegre törő: adatokat, főként a levelezésekből kinyerhető időpontokat vet össze, könyvgyűjteményeket vizsgál meg közelebbről, a birtokviszonyok kronológiáját tekinti át, és így tudja árnyalni a képet. Nyelviileg pedig szinte minden esetben feltételes módban teszi, vagy eltávolítja magától a több oldalról megvizsgált korábbi állítást, mivel „rengeteg ellentmondásos megállapítás látott napvilágot, és a rendelkezésre álló adatokból szinte lehetetlen egyértelmű következtetéseket levonni” (70. old.).

Ezzel a fenntartással veszi szemügyre a Batthyány család és a reformáció viszonyát is. Már Batthyány Ferenc is a protestantizmushoz vonzódott, felesége

viszont ragaszkodott katolikus hitéhez. Boldizsár párizsi szolgálata azt sejteti, hogy a család szándékosan a határozottan protestánsellenes közegbe kívánta küldeni őt, csak hogy ott a hugenottákkal szembeni nyers erőszakot is megtapasztalhatta. Szülei nyílt protestantizmusa és az, hogy Boldizsár a protestáns Zrínyi családból választott feleséget, azt sugallja, hogy maga is protestánsympatizánssá vagy -támogatóvá vált. Ezt a feltevést erősíti, hogy udvarában alkalmazta a kálvinis-

Batthyány Boldizsár (középen) mint a Magyar Királyság lövegetője

ta Beythe Istvánt, akire egyetlen fia, Ferenc nevelését is bízta, és rendszeres kapcsolatot tartott fenn a kálvinista Szegedi Kiss Istvánnal. Bobory ebben a részben is felülvizsgál egy korábbi szakirodalmi állítást, amely annak alapján tartotta Boldizsárt anabaptistának, hogy a németújvári Batthyány-kastélyból előkerült Pieter Brueghel festménye, a *Keresztelő Szent János prédikációja*; és nyomatékosan idézi Péter Katalin érvelését arról, hogy a XVI. században elsősorban a *cuius regio, eius patronatus* elve (s nem a *cuius regio, eius religio*) volt gyakorlatban.²⁰ A kegyúri jog a földesurat illette meg, akármilyen hitű volt, a vallásgyakorlás pedig abba a szférába tartozott, amelybe a kegyúr nem avatkozott bele. Ez nem feltétlenül jelentett toleranciát, inkább az elit körében elfogadott és alkalmazott gyakorlatot tükrözte. Mindennek körütekintő bemutatása után Bobory leszögezi, hogy „az elmondottak alapján magabiztosan továbbra sem állíthatunk semmit Batthyány Boldizsár vallási nézeteivel kapcsolatban. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy bár lutheránus családba született, a kálvini tanokkal szimpatizált.” (78. old.) Vagyis pontosan jelzi, hogy a források nélküli állapot milyen határt szab a következtetéseknek – hiszen épp Batthyány saját hangját vagy megnyilvánulásait nem lehet felidézni, és ebből következően tisztán látja a narráció határait is.

Hasonlóképpen jár el akkor is, amikor *A vonakodó udvaronc* című alfejezetben azt mutatja be, Batthyány Boldizsár hogyan tartotta távol magát a bécsi udvartól, főleg a protokolláris eseményektől, és milyen módon vett részt Zrínyi Györggyel és Nádasdy Ferencsel együtt az 1580-as évek törökellenes határvédelmi harcaiban. Levelekből, jelentésekből és történetekből csak tényleges tettei rekonstruálhatók, de nem a gondolatai. Részt vett a magyar nemesség körében készülődő összeesküvésben, amely Báthory Istvánt, Erdély fejedelmét emelte volna magyar királlyá. A személyes hang és a források hiánya miatt itt is leginkább csak az összehasonlító módszerből adódó párhuzamokból következtethetünk álláspontjára vagy magatartására.²¹

„Nem akarnám, hogy azt mondanák, az Batthyány urak csak otthon ülnek” – írta Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin 1569-ben Németújvárról (idéve 79. old.). A családtörténeti és életrajzi fejezetben egy másik arcél is kibontakozik: Boldizsár nagynénjének, Svetkovics Katalinnak a karaktere, aki szervezője, tanácsadója, motorja, „lelkiismerete” és „dajkája” volt a családnak. Erőtéljesen, ám szeretettel terelte Boldizsár és a család életét is. Határozott útmutatásokkal vagy gyengéd érdeklődéssel tulajdonképpen ő vezette a családot. Bobory sokat használja a leveleit, és ezzel többször azt a hatást éri el – akár tudatos döntéssel, akár csak a néma Batthyány helyett érzékeltetve és illusztrálva az eseményeket –, hogy bizonyos helyzetekben Svetkovics Katalin válik narrátorrá.

GYŰJTÉS, KÍSÉRLETEZÉS, MEGFIGYELÉS, MEGOSZTÁS

Batthyány életútját áttekintvén Bobory Dóra röviden utal egy összefüggésre, amely kijelöli a könyv további fejezeteit szervező értelmezési keretet. Robert Evans felvetését elfogadva azt állítja, hogy már a XVI–XVII. század fordulóján kialakult, főként Nyugat-Magyarországon, az uralkodóházzal szembeni ellenállás.²² Az ellenállás ideológiája csak később fejlődött ugyan ki, ám Batthyány és protestáns társai tudatosan tartották távol magukat az udvari politikától, vagy kerestek más formákat és tereket, hogy kimutassák függetlenségüket a központi politikai hatalomtól. A szakirodalomban már régóta ismertek azok a német vagy ausztriai esetek, amelyekben a Habsburg-ház egyetemes igényeivel szemben ellenegyetemeség (*counter-universality*) jelentkezett.²³ Ennek gyakorlati megnyilvánulása az volt, hogy számos arisztokrata és nemes az egyetemes természetfilozófiához mint világgéphez fordult, amely alapvető ellentétben állt a darabokra hullott politikai valósággal. A természet vizsgálata és megér-

tése olyan hatalmi pozíciót biztosított, amely felülírta a politikai hatalomgyakorlásban való részvételt. Ez az attitűd sok esetben nem ideologikus nyilatkozatokban vagy tevékeny ellenállás szervezésében mutatkozott meg, hanem passzivitásban vagy elvonulásban. A származása miatt elvileg közfeladatokra predesztinált magyar arisztokrata Batthyány Boldizsár is ezt az utat választotta: az ezerkötetes könyvtár, az alkímiai és orvosi kísérletek, a botanikai és antikváriusi tevékenység az elvonulás (vagy kivonulás) tereit, formáit és gyakorlatait jelölik. A könyvekben és a kortárs tudományosságban való elmélyülés tudatosan kiépített „szecesszionista” pozíció volt az életében.

Bobory ennek az elhatározásnak a folytonosságát mutatja be. Batthyány döntése nem elzárkózást jelentett, hiszen a kapcsolatteremtés és a különböző értelmiségi hálózatokban való részvétel ifjúkorától kezdve összekötötte őt a hasonlóan kíváncsi tudós személyekkel. Batthyány Boldizsár „mindenekelőtt egy nagyon kíváncsi ember” volt (12. old.), aki egyszerre több kulturális és társadalmi térben tevékenykedett. Így építhette föl könyvtárát – jelentős részben klasszikus

21 ■ Bobory ezekben a politikátörténeti részekben is sokban támaszkodott Pálffy Géza műveire, és általában a közelmúlt szakirodalmának azon részére, amely felülvizsgálta például a magyar arisztokrácia és a Habsburg-ház viszonyát. Lásd például Pálffy Géza: *A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században. Történelmi Szemle*, 41 (1999), 331–367. old.

22 ■ Robert J. W. Evans: *Rudolf II and His World* (1973). Thames and Hudson, London, 1997. 26. old.

23 ■ Bruce T. Moran: *Patronage and Institutions: Courts, Universities, and Academies in Germany; An Overview: 1550–1750*. In: uő (ed.): *Patronage and Institutions: Science, Technology, and Medicine at the European Court, 1550–1750*. Boydell Press, Rochester, 1991. 169–183. old.

24 ■ Bobory Jole Shackelford egy 1995-ös cikkére hivatkozik itt, pedig azóta megjelent egy sokkal teljesebb feldolgozás ugyanazon kutatótól: Jole Shackelford: *A Philosophical Path for Paracelsian Medicine: The Ideas, Intellectual Context and Influence of Petrus Severinus, 1540–1602*. Museum Tusulanum Press, Copenhagen, 2004.

25 ■ Petrus Severinus: *Idea medicinae philosophicae, fundamenta continens totius doctrinae Paracelsicae, Hippocraticae et Galenicae*. Basel, 1571. A dedikáció II. Frigyes dán királynak szól, az ő udvarában dolgozott Severinus.

26 ■ A kérdést részletesen tárgyalta Gianna Pomata: *Observation Rising: Birth of an Epistemic Genre*. In: Lorraine Daston – Lizabeth Lunbeck (eds.): *Histories of Scientific Observation*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 2011. 45–80. old.

27 ■ Johann Heinrich Alsted: *Compendium logicae harmonicae*. Herborn, 1623. 1. köt. 123. old.

28 ■ *Historia. Empiricism and Erudition in Early Modern Europe*. Eds. Gianna Pomata – Nancy G. Siraisi. MIT Press, Cambridge, MA – London, 2005.

29 ■ Lorraine Daston: *The Empire of Observation, 1600–1800*. In: Daston–Lunbeck (eds.): *Histories of Scientific Observation*, 81–113. old.

30 ■ Bobory kézenfekvőnek tartja, hogy a levelezés „tökéletesen megszokott dolog volt a *respublica litteraria* idején” (13. old.). A *Respublica* történetének kiterjedt szakirodalmából azonban érdemes lett volna több elemző szempontot átvenni, például a kommunikáció tartalmi és rituális elemeivel foglalkozó elemzéseket vagy a *Respublica* idővel változó jellegének vizsgálatát. A legfrissebb szakirodalomból lásd: Dirk van Miert: *What was the Republic of Letters? Groniek*, 204/205 (2016), 269–287. old.

szerzők műveivel, de erős volt a „gallica” gyűjtésében is. Bobory tematikusan halad a könyvtár bemutatásában: az általános munkák felsorolása után a teológiai műveket, majd a természetfilozófiai tárgyú könyveket veszi számba. A könyvtári szemle arra is alkalmat ad, hogy kitérjen a korabeli ajándékozás, a könyv- vagy kéziratkiadás támogatásának kérdéseire is, a nyomdák kiadói gyakorlatára és a könyvbeszerzés mindennapos módozataira. A Batthyány-könyvtárban szép számmal szerepeltek okkult tudományos művek, hermetikusan szöveggyűjtemények, és (természetesen) a korszak óriási hatást kiváltó szerzőjének, Paracelsusnak a munkái. Bobory megajándékozta az olvasót egy Paracelsusról és a paracelsizmusról szóló remek összefoglalóval (121–140. old.), méltó példáját adva a kontextualizált történetmesélésnek.

Ebben a részben többször is említődik a dán Petrus Severinus, a paracelsiánus tanok egyik ismert hirdetője. 1571-ben megjelent *Idea medicinae* című főművét úgy említi Bobory, mint Paracelsus munkásságának jelentős összefoglalását, amit Severinus a teljes igazság érdekében összhangba kívánt hozni a régi orvostudománnyal (136. old.).²⁴ Ennél nem mond róla többet, pedig Severinus a kor tudományos ismeretelméleti terminológiájára és gyakorlatára is reflektált:

„Azokban az időkben nagy volt az igyekezet és az egyetértés a halandók között. Mindegyikük nyíltan megosztotta megfigyeléseit (*observationes*). Ténylegesen azt gondolták, hogy az élet rövidege nem lesz elegendő műveik befejezésére, amit csak úgy mozdíthatnak előre, ha minél több megfigyelést gyűjtenek össze.”²⁵

Severinus a régi, hippokratészi orvostudomány művelését szándékoltan mint aranykort idézi meg a kortársak okulására. A munkája ajánlásából származó idézet a korszak tudományos tevékenységeinek központi elemeire, a megfigyelések összegyűjtésére és megosztására irányítja a figyelmet, így pontosan azokat a területeket érinti, amelyekben Batthyány is aktív volt.

A XVI. század utolsó évtizedeire az *observatio* (megfigyelés) önálló episztemológiai műfajjá vált a természetfilozófiai szókészletben, elsősorban az orvosok, az asztronómusok, a jogtudósok és a filológusok körében.²⁶ A könyvcímekben feltűnő *observationes* a tudatosan elvégzett, empirikus vizsgálódások ered-

ményeire utalt. A megfigyelés első kézből, a szerző személyes tapasztalatain alapult (*autopsia* vagy *experientia propria*), szemben a korábbi gyakorlattal, amikor évszázadokon keresztül Cicero vagy Plinius leírásain alapuló névtelen adatok felhalmozása helyettesítette a megfigyelést. Az *observatio* határozottan elkülönült a feltételezésektől, a megfigyelés és a hipotézis két, egymással szemben álló fogalomként vált. Severinus is megemlíti művében, hogy az orvosi megfigyelések hanyatlása erősen összefügg azzal, hogy a módszerek között megjelent „a csábító hipotézisek lehetősége”. Petrus Ramus és Johannes Rheticus, a Magyar Királyságban is ismert Kopernikusz-tanítvány arról folytattak elmélyült párbeszédet leveleikben, hogy miként lehetne az asztronómiát megszabadítani az összes hipotézistől, és kizárólag a megfigyelésre alapozni. Ramus egyike volt azon tudósoknak, akik kidolgozták az arisztotelaiánus episztemológiának a tapasztalatot hangsúlyozó megújítását. A tapasztalati tudás leírására az *observatio* való, nem a *historia* – már ennek a ramista ajánlásnak a szellemében járt el a Gyulafehérváron is megforduló Johann Heinrich Alsted is, aki az empirikus kifejezések átültetésekor a *historiát* *observatió*nak fordította.²⁷ *Historiának* a kora újkorban azt az ismeretelméleti kategóriát nevezték, amelynek sokszínű (történeti) eredete volt, s azt a megfigyelésen alapuló tudást jelölte, amely leíró beszámolókat eredményezett bármilyen tudományosnak tartott tevékenység folyamán.²⁸ Mint ilyen rendkívüli népszerűséget élvezett a korabeli „tájékozott empirizmus” nyelvén megfogalmazott szövegekben.

A fogalmi, nyelvi és tartalmi változások pedig nem maradtak a vizsgálati terekben: a megfigyelők először egymás között, majd nagyobb körben, a levelezésükben és publikációikban cseréltek eszmét.²⁹ Bobory jól ismeri ugyan az elmúlt évek szakirodalmát, de a természetfilozófia gyakorlatának bemutatása közben egyszerűen nem reflektált a megfigyelés kultúrájának ebbéli átalakulására. Pedig éppen Batthyány és köre gyakorlata igazolja vissza és erősíti meg ezt a változást. Bobory nem tér ki a tudósok köztársasága gyakorlatának és „hasznának” részletesebb értékelésére, holott könyvének egyik alapvetése az, hogy a korabeli „ismeretgyártás” kommunikációja és a megfigyelések megosztása a Batthyány-kör tevékenységéhez hozzátartozott.³⁰

Az alkímista
Címlapkép részlete
Shaftesbury:
Characteristicks, 1714.

Az apró hiányosságok miatt érzett elégedetlenségért azonban kellően kárpótolnak az *A könyvektől a gyakorlatig* című fejezet portréi, a levelező csoport diskurzusainak szemléletes elemzése, a betegségek és a családi orvoslás eseteinek sokrétű és színes tárgyalása. A laboratóriumában „éjjel-nappal dolgozó” Batthyány és munkatársai kapcsán pedig olyan „sűrű leírást” kapunk a térről, az eszközökről, a kísérletekről, a megfigyelés megannyi részletéről – majd az újonnan szerzett tudás megosztásáról is –, amely kellő erudícióval egészíti ki a fentebb hiányolt fogalmi keretezettséget. Bobory képes volt arra, hogy egyszerre szemléltesse és értelmezze is az elvonulás terének választott udvarban folyó alkímiai tevékenységet. A könyvtár melletti laboratóriumban végzett alkímia nemcsak a transzmutációról vagy az arany előállításáról szólt, hanem közös kísérleti mezővel és a megfigyelés pontosságra törekvő módszertani elvárásával is irányította a benne részt vevőket. Bobory itt két újdonságot is hozott a tudománytörténeti vizsgálatokba: kutatásai igazolják, hogy Batthyány és társai már idejekorán megismerték a paracelsianus orvostudományt (a nyugat-európai recepció után közvetlenül). Ennél még fontosabb azonban, ahogy Bobory az alkímiáról beszél, összhangban a közelmúlt nemzetközi kutatásaival és újíto álláspontjával. Ebben a diskurzusban az alkímia nem a kémiai kísérletezés ellentettje mint egyfajta misztikus és irracionális terület, hanem a tudományos kémiai megfigyelésekkel egyenrangú, legtöbb esetben közösen művelt gyakorlatot, sőt tudományosságot jelentett.³¹ Az alkímia és a kémia legtöbb esetben szinonimák a XVI. században, és csak később különült el egymástól a diszciplínák intézményesülésének XVII–XVIII. századi szakaszában.

Újíto szándékú az a mód is, ahogyan a szerző a Batthyány Boldizsár botanikai kultúrájáról és az udvarában tevékenykedő nemzetközi hírű botanikusról, Carolus Clusiusról beszél. Nemcsak azért, mert e fejezetben összefüggéseiben láthatjuk a botanika reneszánszát, a XVI. századi kertkultúrát, a késő humanista botanikusokat és kertjeik típusait, hanem – mint az alkímiai és orvosi megfigyelések esetében –, a történeti cselekvők által látott tér megelevenedik. Látjuk, és szinte érezzük a Batthyány kertjébe ültetett gyümölcsfákat, virágokat és fűszernövényeket, el tudjuk képzelni a szalónaki és németújvári kertek méreteit, a familiárisokkal küldött magokat és gumókat, és azt is látjuk, hogyan tevékenykedik Clusius és Batthyány ebben a térben. Itt születhetett meg a Clusius műve Pannónia flórájáról, az első magyar növénynévmutató és az első gombászati szakkönyv is. Batthyány az elsők között honosított meg új növényfajokat, és a

Clusiusal kötött barátsága révén ennek azonnal híre is ment Európában. A kezdetben idézett baconi elvárásnak megfelelően nemcsak kertet alapított, hanem hírnevet is szerzett magának patrónusként és tevékeny résztvevőként.

„Új narratívára van szükség – hangsúlyozta Bobory – ahhoz, hogy vázolhassuk, hogyan és miért használta Batthyány intellektuális kapcsolatrendszerét a központi hatalommal szembeni »passzív« ellenállásra.” (25. old.) Az első fejezetben megfogalmazott igénynek a szerző a további fejezetekben részletesen eleget is tett a többféle módszer metszéspontjában végrehajtott rekonstrukciós munkával. „A rendelkezésre álló adatok gondos felhasználásával törekedtem rá, hogy közelebb kerüljünk a valószínűhöz” – summázta feladatát Bobory könyve legelején (15. old.). Ezt a feladatot kellő körültekintéssel és arányérzékkel valósította meg. Visszatérve a címválasztás kérdéséhez: Batthyány Boldizsár „titkos tudománya” nemcsak az alkímiához való vonzódását jelentette, hanem azt a képességét is, hogy az aktív politikai szerepvállalástól visszavonulva, saját udvarának relatív függetlenségében hódolhasson szenvedélyeinek. A „titok” azonban már az ő korában sem maradt sokáig az, hiszen a nemzetközi beágyazottsága és intenzív kommunikációja ezt alapvetően kizárta. A kora újkori esetek, intézmények és személyek vizsgálatából megszülető, új narratívát ajánló és új szemléletű feldolgozások sorát gazdagítja Bobory Dóra könyve. Mint nemzedéke több történésze, ő is jelentős munkával járult hozzá a korszak megértéséhez.³²

Batthyány Boldizsár beemelése a szélesebb magyar történeti diskurzusba azonban csak most kezdődhet el, mert Bobory róla szóló korábbi tanulmányai angolul íródtak, ami még mindig tényleges akadályt jelenthet a magyar recepció útjában. Sem a Batthyányval foglalkozó disszertáció, sem az angol nyelvű kötet nem vált ismertté a szűken vett szakmán túl. Így most az az abszurd gondolatom támadt – az angol változatoknál sokkal jobban kidolgozott új monográfia többszöri elolvasása után –, hogy most lenne itt az ideje egy új angol fordításnak, mert a kötet és a szerző mindenképpen megérdemli. □

31 ■ William R. Newman: From Alchemy to 'Chymistry'. In: *The Cambridge History of Science*, Vol. 3. 497–517. old.

32 ■ Az elmúlt évtizedben olyan figyelemre méltó művek születtek ettől a nemzedéktől (például Almási Gábor, Erdélyi Gabriella, Kiss Farkas Gábor, Kármán Gábor, Láng Benedek munkái), amelyek új narratívát honosítottak meg a kora újkori eszme-, társadalom- és kultúrtörténeti munkákban.